

संत वाङ्मयातील आध्यात्मिक लोकशाही

डॉ. शरद जे. मेश्राम

सहायक प्राध्यापक

शिवप्रसाद सदानंद जायस्वाल महाविद्यालय,

अर्जुनी मोरगाव जि. गोंदिया ४४१७०१

प्रस्तावना

संत साहित्य हे प्राचीन मराठी साहित्याचा आत्मा आहे. मराठी साहित्याच्या इतिहासाचा विचार करताना प्रामुख्याने आपल्याला संत साहित्याचा विचार करावाच लागतो. आजचे आधुनिक साहित्य हे प्राचीन काळातील संत साहित्याचे अपत्य होय असे म्हणणे गैर ठरणार नाही. आजच्या आधुनिक साहित्याची पायाभरणी ही संत साहित्यामध्ये आढळून येते. संतांनी आपल्या काव्यातून आपल्या प्रतिभासामर्थ्याने तत्कालीन समाजाला केलेले मार्गदर्शन हे त्या काळापुरतेच मर्यादित होते आणि सद्यःस्थितीत ते कालबाह्य झाले आहे असे आपण अजिबात म्हणू शकत नाही. संतांचे विचार जेवढे त्या काळातील समाजाला दिशादर्शक होते तेवढेच किंबहुना त्यापेक्षा अधिक ते विचार आजच्या समाजाला जास्त मार्गदर्शक आहेत असेही म्हणता येऊ शकते.

मराठी संतांच्या कार्याचा विचार करताना तत्कालीन सामाजिक परिस्थिती लक्षात घेतल्याशिवाय संतांच्या सामाजिक कार्याचे मूल्यमापन करणे अशक्य आहे. तत्कालीन काळात धर्मश्रद्धेचे वातावरण होते. यज्ञयाग आणि असंख्य सामान्य व क्षुद्र देवतांची उपासना समाजात बोकाळली होती. या वेळेच्या लोकांचा वेळ व्रतवैकल्यातच कसा जात होता हे सिद्ध करण्यात हेमाडपंडिताचा 'चतुर्वर्गचिंतामणी हा ग्रंथ चांगला पुरावा आहे. अंधश्रद्धा सर्वत्र बोकाळली होती आणि भूताखेतांवर फार विश्वास होता. अद्वैत तत्त्वज्ञानाचा उदय होऊनही सामान्यापर्यंत ते पोहोचलेले नव्हते. चातुर्वर्ग्याची मिरासदारी समाजात वाढलेली होती. अशा काळात चक्रधरांनी केलेले कार्य व त्यानंतर संतांचे कार्य महाराष्ट्रात झाले नसले तर आज महाराष्ट्राचे चित्र वेगळे असते.

संत वाङ्मय आणि आध्यात्मिक लोकशाही

संत सामाजिक कार्य काय करू शकतात? समाजाशी त्यांचा संबंधच काय आहे? ते तर आपल्या आध्यात्मिक नशेत गुंग राहून केवळ ईश्वरोपासना करतात. कुणी निराकाराची उपासना करतात तर कुणी सगुणाची. ही निर्गुण आणि सगुण भक्तीच त्यांच्या कार्याला प्रेरणा देते. त्यांच्या भक्तिभावाने परिपूर्ण अशा अंतःकरणातून आपोआप काव्योद्रेक व्हायला लागतो. संताबद्दल जर कुणाची अशी धारणा असेल तर ते बरोबर नाही. कारण संत तर समाजाचेच एक अंग असतात. त्यांच्या आसपासच्या लोकांवर, समाजावर त्यांचा प्रभाव पडणे स्वाभाविकच आहे. संतांची दृष्टी केवळ आपल्या पुरतीच मर्यादित नसते. उलट सजीव सृष्टीकडे विशेष दृष्टीने पाहून आपल्या बरोबर तिचेही कल्याण करण्याची सद्भावना ते ठेवतात.

संत ज्ञानेश्वर म्हणतात की, “या संसाराला आम्हांला उन्नत करायचे आहे”. संत तुकारामही हेच म्हणतात की, “आम्ही कष्ट घेतो ते सर्व केवळ धर्मरक्षणासाठी.” संत एकनाथांचे म्हणणे आहे की, “संत धर्मरक्षणासाठी, गरीबांचा उद्धार करण्यासाठी अवतीर्ण होतात.”

यावरून असे लक्षात येते की दिवा आत्मनिर्वाणासाठी जरी जळत असला तरी त्यांच्या तपःपूर्ण ज्योतीमुळे सभोवतालची जागा प्रकाशित होते. म्हणून भक्तिमार्ग ही पळवाट होती अशी धारणा असणाऱ्यांनी एक गोष्ट लक्षात घ्यावी वारकरी पंथाने स्त्रीशुद्रातील जडत्व नाहीसे करून त्यांच्या जीवनात एक कार्यप्रवर्तक निष्ठा उत्पन्न केली. शास्त्रीय शोधांच्या अभावी बाह्य सृष्टीवर प्रभुत्व गाजवण्याची उमेद जोपर्यंत मानवामध्ये नव्हती तो पर्यंत त्यांच्या व्यक्तिविकासाला आध्यात्मिक अधिष्ठानाची निःसंशय गरज होती. म्हणूनच ज्ञानेश्वरादिकांनी महाराष्ट्रातील लक्षावधी लोकांच्या निःसत्व जीवनक्रमाला अध्यात्मज्ञानाची जोड मिळवून दिली. त्यामुळे त्यांना आपल्या दुःखाचा विसर पडला एवढेच नाही तर आपल्यातील सुप्त शक्तीची जाणीव झाली. पराभूतपणाची वृत्ती नाहीशी होऊन प्रतिकूल परिस्थितीला कणखरपणे तोंड देण्याची त्यांच्या मनाची तयारी झाली.

‘चला कल्पतरूंचे आरव । चेतना चिंतामणीचे गाव
बोलती जे अर्णव । पियुषाचे ॥
चंद्रमे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन ॥
ते सर्वाही सज्जन । सोयरे होतु॥’

डॉ. वि. भी. कोलते ज्ञानेश्वरांच्या कर्मयोग सिद्धांताचा आवर्जून उल्लेख करतात व त्यांच्या कार्याचे महत्त्वपूर्ण अंग सांगताना म्हणतात. “ज्ञानेश्वरांनी आध्यात्मिक क्षेत्रात सर्व वर्णांचा सारखा अधिकार मानला. भगवद्गीतेचीही भूमिका हीच आहे आणि ती ज्ञानेश्वरांनी जनतेसमोर जशीच्या तशी ठेवली. भक्तीच्या क्षेत्रात जातिकुळाचा विचारच नाही. कोणी कोणत्याही जातीचा असो आणि कोणी उच्च किंवा नीच कोणत्याही कुळात जन्मला असो त्याला भक्ती करण्याचा अधिकार आहे.” चातुर्वर्ण्याची चौकट अत्यंत घट्ट असणाऱ्या काळात, धर्मभ्रष्ट करणाऱ्याला देहदंडाची शिक्षा करण्याच्या काळात ज्ञानेश्वरांचे हे कार्य किती बंडखोर व लोकशहीप्रणीत होते हे सांगायला नको. ज्ञानेश्वरांची शुद्रांच्या धर्मश्रद्धेला तत्त्वजिज्ञासेची जोड द्यावी त्यांची धर्मसाधना डोळस व अंतर्मुख बनवावी म्हणून ज्ञानेश्वरांनी मराठीतून ग्रंथरचना केली. तरी देखील ज्ञानेश्वर केवळ परंपरावादी होते ही शंका पटण्यासारखी नाही. तत्कालीन परिस्थितील जातीहीनतेची झळ अनेकांना बसली. वारकरी संप्रदायाचे प्रवर्तक नामदेव शिंपी होते. त्यावेळी नामदेवसारख्या शिष्याची जिथे दुर्दशा होत होती तिथे दुसऱ्या जातीच्या दुर्दशेची तर कल्पनाच केलेली बरी. पंढरपूरच्या वारकरी संप्रदायाच्या विठ्ठलभक्तामध्ये नामदेव त्याचे कुटुंब जनाबाई दासी आणि अन्य सर्व जातीचे भक्त एकत्रित झाले होते. त्यात नरहरी सोनार, सेना न्हावी, गोरा कुंभार, सावता माळी आणि बंका तसेच चोखा महार होते. या सर्वांच्या अभंगात जातीहीनतेचा उल्लेख आहे. एवढेच नाही तर “स्त्रीपुरुषात विषमता मानणे हेही समाजातील एकात्मतेच्या विचाराला घात असल्याने मराठी संतांनी ही विषमतादेखील नाकारली. साधना जशी पुरुषाला करता येते तशीच स्त्रीलाही करता येते. या संतविचाराला एकात्मतेच्या विचाराचेच अधिष्ठान नाही का? मुक्ताबाई, जनाबाई, महदाईसा, सोयराबाई, निर्मला, कान्होपात्रा, बहिणाबाई यांना महाराष्ट्रीय संतपरंपरेत लाभलेलं अनन्यसाधारण स्थान हेही एकात्मतावादी मानसिकतेचे निदर्शक होय.”

संतांची एकात्मतेची व्याप्ती वर्ण, धर्म, राष्ट्र यांच्यापुरतीच मर्यादित राहिली नाही तर ती विश्वाच्या अथांगतेलाही स्पर्शून गेली आणि ती पसायदानातील विश्वात्मकतेतूनही शतकानुशतके वाहत आहे. कदाचित कळत नसतीलही पण धर्माने व पंथाने पुरस्कारिलेल्या सुसंस्काराचा परिणाम सर्वसामान्यांच्या मनावर निश्चितच होतो. तुळशीची माळ धारण करणारे वारकरी व्यसन, व्याभिचार, हिंसा, लालसा यापासून अलिप्त का राहतात यामागील कारणांचा शोध यावर प्रकाश टाकू शकतात. दरवर्षी न चुकता वारीला जाणारे वारकरी याचे उत्तर देऊ शकतात.

‘हे विश्वचि माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ।
किंबहुना चराचर । आपण जाला ॥’

“भौतिक दुरावस्था व मानसिक गुलामगिरी यामुळे सामान्य जनता जडमूढ व अगतिक बनलेली होती. या केविलवाण्या परिस्थितीतून तिला मुक्त करण्यासाठी संत चळवळ जन्मास आली. या चळवळीचे कार्यक्षेत्र बऱ्याच अंशी धार्मिक व सांस्कृतिक होते. शास्त्रप्रामाण्याला व जातिव्यवस्थेला धक्का न लावता वारकरी पंथाने स्त्रीशुद्रादिकांना आत्मविकासाचा मार्ग खुला करून दिला. पूर्वकर्मानुसार प्राप्त झालेल्या बाह्य परिस्थितीत आपणास यत्किंचितही बदल करता आला नाही तरी हताश होण्याचे कारण नाही. कोणत्याही जातीच्या मनुष्याला भक्तिपंथाच्याद्वारा आध्यात्मिक उन्नती साधता येईल, नैतिक सामर्थ्य वाढविता येईल, प्रापंचिक दुःखावर मात करता येईल असा अगदी खालच्या थरातील लोकांतही या चळवळीने विश्वास निर्माण केला.”

‘जे का रंजले गांजले, त्यासि म्हणे जो आपुले
तो चि साधु ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा ’

समाजप्रवाहाचे रूप पुन्हा स्वच्छ नि निर्मळ व्हावे यासाठी वारकरी संप्रदायातील ज्या महापुरुषांनी आपले जीवनसर्वस्व वाहिले त्यात संत ज्ञानदेव नि संत नामदेव यांचे कार्य अत्यंत मोलाचे आहे. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत या संतानी तत्कालीन धर्मव्यवस्थेचा नि समाजव्यवस्थेचा पुनर्विचार केला, तिचं चिंतन – मनन केले नि तिचे पुनर्व्यवस्थापन करण्याचा, जिद्दीन कुठल्याही विरोधाची तमा न बाळगता प्रयत्न केला, निर्धार केला. बुरसटलेल्या विचारांचा हा विरोध केवळ विरोधासाठी नव्हता तर मानवतावादी मूल्यांच्या रक्षणासाठी, विषमतेच्या निर्मूलनासाठी होता. ही विषमता तरी या समाजाचा कोणकोणत्या बाबतीत निर्माण झाली होती ? तिच्या मुळाशी कोणकोणती कारणे होती? याचा विचार जेव्हा संतांनी केला तेव्हा त्याचे बीज चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेत असल्याचे त्यांना आढळले. स्त्री आणि शुद्र यांना भक्तीचा नि मुक्तीचा अधिकार नसल्याची गर्जना जेव्हा तथाकथित धर्ममार्तंडांनी केली त्यावेळी त्या विरोधातला उद्गार वारकरी संतांनी काढला.

भारतीय स्त्रींचे एके काळातील धर्मातील व समाजातील मानाचे स्थान समाजव्यवस्थेने हिरावून घेतले होते ते पुन्हा तिला मिळायला हवे, त्याचप्रमाणे शुद्रांनाही ते नाकारल जाऊ नये, ही सारीच परमेश्वराची लेक्रे असल्याने सर्वाभूती भगवद्भावाच्या विचारसरणीचा पुरस्कार ज्ञानदेव, नामदेवांनी केला. त्याप्रमाणे यांची विचारधारा लुप्त होऊ लागली तीचे एकनाथांनी पुन्हा जनतेसमोर ठेवली. त्यात जी मलीनता आली होती ती तुकारामांनी आपल्या कथाकीर्तनातून दूर करून पुनरुज्जीवित केली. तिचा प्रवाह आपल्या प्रभावाने

इतका वाढविला की सारा महाराष्ट्र त्यात न्हाऊन निघाला. त्यांच्यामध्ये सद्गुणांबरोबर ओजही होते, प्रसंगी कुणावर फटकारे ओढताना तर ते ग्राम्य शब्दाचाही वापर करायला मागेपुढे पाहात नसत.

“शांतिरूपे नव्हे कोणाचा वाईट । वाढवी महत्त्व वडिलांचे ।
तुका म्हणे हे विं आश्रमाचे फळ। परमपद बळ वैराग्याचे ॥”

“आपली सर्व शक्ती एकत्रित करून दुष्टांना धडा दाखविणे आवश्यक आहे. त्यांना मारण्यातही पाप नाही. दुर्जनांचा मानभंग — अपमान जरूर केला पाहिजे, लाथांनी मारून गुंडाना रस्त्यातून दूर करणे आणि रस्ता मोकळा करणे आवश्यक आहे. जो दृष्ट बहुजन समाजाला पीडा देतो त्याचा स्पर्शही पाप आहे.” असा रणशूर बाणा तुकारामांचा दिसतो. आम्ही हरीचे दास, यमराजापेक्षाही अधिक शूर आहेत. नामसंकिर्तनाचे तीर आणि तुळसीमाळेचे भाले हातात घेऊन आम्ही काळपुरुषावर आक्रमण करतो असे तुकाराम म्हणतात. सर्वसामान्य जनतेला अन्याय झुगारून देत स्वाभिमानाने जगण्याचे बळ तुकारामांनी दिले. तसेच शिवाजी महाराजांच्या पाईकांना उद्देशून तुकारामांनी अभंगरचना केली. यातून तुकारामांमधील तेजस्विता व निधडेपणा दिसून येतो. “जेव्हा तीर आणि गोळ्यांचा वर्षाव होतो तेव्हा त्या छातीवर झेलणे, युद्धात स्वामीच्या समोर राहून लढणे हेच त्याचे भूषण आहे. पाईकांना सर्व जागा, रस्ते, गुप्त मार्ग माहित पाहिजेत, स्वतःचे रक्षण करून शत्रूला युक्तीने पकडणे आणि त्याचे सर्वस्व हिरावून घेणे, स्वामीच्याजवळ शत्रूला येऊ न देणे.” अशाप्रकारे समाजरक्षणाच्या व राज्यरक्षणाच्या कार्यात वारकरी पंथाचा कळस होण्याचे भाग्य लाभलेल्या तुकारामांचे योगदान अत्यंत मोलाचे होते.

एकूण १२ व्या ते १६ व्या शतकात आध्यात्मिक लोकशाही निर्माण करून सर्वसामान्य स्त्री शुद्रांना अस्मिता प्रदान करण्याचे कार्य मराठी संतानी केले. या पार्श्वभूमीवर एकविसाव्या शतकात जीवनाच्या उजळलेल्या बाजूबरोबर डागाळलेली बाजूही या जगाला अंतर्मुख करायला लावणारी आहे म्हणून आज पाश्चात्य देशात देखील आध्यात्मप्रवणतेचा प्रभाव वाढत चालल्याचे चित्र आज पाहायला मिळते. आपल्याही देशात शांतीचा संदेश देणारे, संतविचारांची अपरिहार्यता आज गरजेची वाटू लागली आहे. संत साहित्यातील संयम, परिस्थितीशी झुंजण्याची प्रवृत्ती जीवनातील नैतिक मूल्य यांची जपणूक करण्याची गरज शेतकरी आत्महत्यांच्या पार्श्वभूमीवर निर्माण झाली आहे. म्हणून यादवकाळातील निघालेली आध्यात्मिक लोकशाहीची दिंडी आजही प्रभावीपणे वाटचाल करित राहावी असे वाटते.

संदर्भ टिपा :

- १) डॉ. विष्णू भिकाजी कोलते— मराठी संतांचे सामाजिक कार्य, १९८४
- २) डॉ. य.मु.पठाण, — मध्ययुगीन संत साहित्य: काही आयाम, २००३
- ३) गं.बा.सरदार, — संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती,